Universiteit Leiden
The Netherlands

Sparta Tegea en het gebeente van Orestes

Singor, H.W.

Citation
Singor, H. W. (1987). Sparta Tegea en het gebeente van Orestes. *Lampas*, *20*, 182-203. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/11689

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from: https://hdl.handle.net/1887/11689

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Sparta, Tegea en het gebeente van Orestes (Hdt I 66-68)*

H.W. Singor

Summary: The well-known story in Herodotus of the way the Spartans won their hegemony over the Tegeans by means of the bones of the hero Orestes yields, according to the author, some unsuspected insights both into Greek interstate relations of the sixth century B.C. and into a possible mythological background to the figure of Orestes the matricide. The Battle of the Fetters and the find of the hero's relics, it will be argued, do not in themselves mark a turning point in Spartan foreign policy but illustrate the manner in which archaic poleis waged war on a consciously restricted scale: a kind of regulated warfare which constitutes a transition from all-out war to a state of more peaceful and diplomatic relations. The Peloponnesian League can be seen as the outcome towards the end of the century of such a process rather than as an innovation in Spartan politics somewhere in the years 560/550.

As for mythology, the story of Orestes' bones in the smithy in Tegea can be connected with other indications pointing to the possibility that Orestes might once have been thought of not as a royal prince belonging to the house of Atreus and Agamemnon but as some archetypal smith.

Sparta behoort duidelijk tot die Griekse staten die in het werk van Herodotus bijzondere aandacht krijgen. Op Athene na is er zelfs geen staat waaraan meer excursen gewijd zijn dan Sparta - veel meer in elk geval dan aan Samos, Korinthe of Argos. De redenen daarvoor liggen voor de hand. In het grote conflict met Perzië is Sparta immers de προστάτης τῆς Ἑλλάδος en in de tijd waarin Herodotus zijn Historiën schrijft zijn Sparta en Athene a.h.w. de twee polen van de Griekse vrije wereld geworden. Herodotus is ook in Sparta geweest; tot de zeer weinige zegslieden die hij met name vermeldt behoort de Spartaan Archias met wie hij in Pitana, een van de dorpen van Sparta, gesproken heeft (III 55,2). Legt men alle aan Sparta gewijde excursen bij elkaar, dan krijgt men een geschiedenis die loopt van de afstammelingen van de Argonauten, die als de Minyai in Lacedaimonië opdoken om vervolgens o.l.v. Theras het naar deze vernoemde eiland Thera te koloniseren (IV 145-149), tot de grote opstand der Messeniërs in 464 (IX 35; 64). Maar deze geschiedenis wordt verbrokkeld en niet steeds in de juiste chronologische volgorde weergegeven - begrijpelijk omdat alle excursen steeds gekoppeld zijn aan thema's die buiten de Spartaanse geschiedenis zelf liggen. Men hoeft ook zeker niet aan te nemen dat zij te zamen alles opleveren wat Herodotus over de Spartaanse historie geweten heeft. Op de grote Messenische Oorlogen van de late achtste en de zevende eeuw b.v. zinspeelt hij slechts (III 47,1; V 49,8), terwijl het hoogst onwaarschijnlijk is dat hij daarvan verder onkundig zou zijn geweest. Toch is

zijn kennis over het Sparta van vóór de zesde eeuw uiterst gering. Terwijl het duidelijk mythische verhaal van de Minyai die uit Lemnos via Lacedaemonië op Thera terechtkwamen door Herodotus zelf nog als feitelijke, ware geschiedenis wordt opgevat, proeft men in zijn korte behandelijk van Lycurgus (met de beroemde vermelding dat zelfs de Pythia niet zeker wist of de wijze wetgever een mens of een god was en het maar op het laatste hield - I 65,3) dat Herodotus beseft moet hebben dat de oorsprong van het historische Sparta, het Sparta van de εὐνομία, zich praktisch aan zijn 'navorsingen' onttrok. En inderdaad beginnen de verhalen over Sparta pas los te komen wanneer wij flink in de zesde eeuw gevorderd zijn. Archias, Herodotus' Spartaanse informant, heeft hem het een en ander verteld over de mislukte expeditie van de Spartanen tegen het Samos van Polykrates (III 44-47; 54-56) in 524 of daaromtrent, d.w.z. in de tijd van Archias' grootvader. Men kan zich afvragen of Herodotus even betrouwbare berichten vernomen heeft over gebeurtenissen die méér dan drie generaties achter hem lagen. Toch begint de reeks van excursen over het historische Sparta met de periode rond het midden van de zesde eeuw, dus met de tijd van Archias' overgrootvader. Daarmee kom ik op het onderwerp van deze bijdrage: het verhaal van Sparta en Tegea en het gebeente van Orestes. De gangbare opinie luidt dat daarmee inderdaad de eigenlijke Spartaanse geschiedenis bij Herodotus begint. Mijn stelling is dat die opinie de nodige correcties behoeft. Wat Herodotus hier vertelt is m.i. in sterkere mate anachronistisch en is vooral ook mythischer dan de excursen over gebeurtenissen vanaf de jaren '20 van de zesde eeuw, zodat het erop lijkt dat hier in elk geval de derde generatie voor de betrouwbaarheid van een mondelinge overlevering wel enigszins een limiet vormt, a.h.w. een horizon waarachter de geschiedenis overgaat in de mythe. Daarmee wil ik zeker niet beweren dat alles onhistorisch zou zijn wat Herodotus over de betrekkingen tussen Sparta en Tegea te vertellen heeft, wèl dat men de historische elementen in zekere zin tussen de regels door moet opsporen, terwijl aan de andere kant bepaalde mythische elementen in Herodotus' verhaal een betekenis hebben die aan hemzelf vermoedelijk ontgaan is en die perspectieven opent naar een veel en veel verder verleden dan de tijd waarin hij de door hem beschreven gebeurtenissen situeert. Dat dit laatste op zichzelf mogelijk is heeft Walter Burkert indertijd fraai aangetoond in een artikel over de mythische aspecten in de propaganda omtrent Demaratos' afkomst in een ander Spartaans excurs bij Herodotus (VI 67-69)[1].

Dan nu Herodotus over Sparta en Tegea (I 66-68). In de tijd van Croesus, zo verhaalt hij, waren de Spartanen een periode van grote ramspoed te boven gekomen en in de oorlog reeds de meerderen van de Tegeaten. Dat was niet altijd zo geweest, want ten tijde van de koningen Leon en Hegesikles waren zij wel in andere oorlogen succesvol, maar niet tegen Tegea. Nog weer eerder waren zij zelfs de κακονομώτατοι van alle Hellenen geweest, maar dankzij Lycurgus hadden zij die toestand radicaal weten te veranderen in de beroemde Spartaanse εὐνομία. Aldus gesterkt hadden zij het oog op Arcadië laten vallen

en daarover het orakel van Delphi ondervraagd. De god had geantwoord: 'Arcadië, waar vele eikelsetende mannen wonen, zal ik niet geven; maar ik zal het met de voeten gestampte Tegea geven om te dansen en de schone vlakte om met een meettouw af te meten'. Hierop lieten de Spartanen de andere Arcadiërs met rust en trokken zij tegen Tegea op, voorzien van voetboeien om de Tegeaten tot slaaf te maken. Maar zij werden verslagen en diegenen onder hen die gevangen genomen werden moesten zelf in de boeien die zij meegebracht hadden het land van de Tegeaten bewerken. Vervolgens werden die voetboeien in de tempel van Athena Alea gewijd, waar Herodotus ze zelf gezien heeft. Dit gebeurde dus een generatie vóór Croesus ten tijde van Leon en Hegesikles. Onder de regering van Anaxandridas en Ariston hadden de Spartanen echter de overhand op de Tegeaten verkregen en dat was als volgt gebeurd: Omdat zij telkens door Tegea verslagen werden hadden de Spartanen gezanten naar Delphi gezonden om te vragen welke god zij voor zich moesten winnen. De Pythia gaf hun toen de raad het gebeente van Orestes naar Sparta te brengen. Toen zij het graf van Orestes niet konden vinden vroegen zij Apollo om nadere informatie. Die kwam in deze bewoordingen: 'In Arcadië ligt Tegea in een wijde vlakte waar twee winden waaien door harde noodzaak en waar slag op weerslag valt, en leed op leed - daar bevat de aarde de zoon van Agamemnon: brengt hem mee en ge zult de meerdere van Tegea zijn'. (De laatste woorden Τεγέης ἐπιτάρροθος ἔσσῃ, vertaal ik maar wat vrij; eigenlijk betekenen zij: 'ge zult de helper van Tegea zijn', hetgeen in deze context niet past en erop duidt dat het orakel, of tenminste de laatste regel, vermoedelijk voor een andere gelegenheid vervaardigd was[2]. Toen de Spartanen dit gehoord hadden waren zij nog even ver, al zochten ze overal, totdat Liches, een van de zg. ἀγαθοεργοί, hem, met veel geluk en wijsheid, vond. Liches kwam nl. tijdens een pauze in het oorlogvoeren een smidse in Tegea binnen en zag daar met verbazing hoe de smid het ijzer uithamerde op het aambeeld. De smid zei tegen hem: 'Wel, vreemdeling uit Sparta, jouw verbazing is nog niets vergeleken met de mijne, toen ik hier op mijn binnenplaats bij het graven een dode van zeven el in een kist aantrof; ik heb hem gemeten en vervolgens weer met aarde bedekt'. De schrandere Liches realiseerde zich dat dit Orestes moest zijn; dat de twee blaasbalgen van de smid de twee winden van het orakel waren, de hamer en het aanbeeld de slag en de weerslag, en het uitgehamerde ijzer het leed-op-leed, omdat het ijzer immers tot leed van de mens is ontdekt. Hij keerde naar Sparta terug en lichtte de autoriteiten in. Zogenaamd als balling verscheen hij vervolgens weer bij de smid, huurde diens binnenplaats, groef het gebeente op en verdween daarmee weer naar Sparta. Sindsdien waren de Spartanen, steeds wanneer zij met de Tegeaten in oorlog waren, altijd de sterksten geweest. Toen Croesus' gezanten in Sparta verschenen, beheerste het reeds het grootste deel van de Peloponnesus.

Het is niet moeilijk om vast te stellen dat deze hele episode op twee verhalen teruggaat, één uit Tegeatische en één uit Spartaanse bron. Of Herodotus de eerste is geweest die beide tot een zinvol geheel samengevoegd heeft, valt strikt genomen niet meer uit te maken, maar lijkt waarschijnlijk. In Tegea (wij mogen

aannemen dat hij daar geweest is op doorreis naar Sparta) heeft hij de boeien in de tempel van Athena Alea gezien en het αἴτιον over de verslagen en gevangen Spartanen gehoord. Ook het orakel over Arcadië met zijn eikelsetende bewoners en Tegea met de goede dansplaatsen stamt wel van hier en is overigens een typisch voorbeeld van een orakel dat uit elementen van algemene λόγια, spreekwoorden e.d. is opgebouwd en verder een typisch misleidend orakel is (vgl. χρησμῷ κιβδήλῳ - 66,3); onnodig te zeggen dat het als uitspraak van de Pythia niet autentiek is[3]. In Sparta heeft Herodotus dan het vervolg vernomen; het feit dat de held van het verhaal, Liches, met name genoemd wordt, terwijl de Tegeatische smid anoniem blijft; de korte uitweiding over de ἀγαθοεργοί (67,5), uiteraard het karakter van Spartaanse succes story in tegenstelling tot het eerste deel - dit alles wijst op Spartaanse bronnen. Tussen beide delen heeft Herodotus geen tegenspraak gevonden en dat wijst erop dat ook de Tegeaten het verhaal van Liches en de smid geaccepteerd moeten hebben. Veel later weet Pausanias (VIII 54,4) zelfs te melden waar de betrokken smidse zich bevond, nl. aan de weg van Tegea naar Thyrea. Het orakel over de twee winden etc. hoort ook in het Spartaanse verhaal en is natuurlijk ex eventu binnengesmokkeld. Het is een orakel, gevormd uit een raadsel, zoals wel meer orakels ontstaan moeten zijn ('Wat is de plaats waar twee winden waaien en waar slag op weerslag klinkt? antwoord: een smederij)[4]. De in dit verband bepaald onhandige formulering ἐπιτάρροθος ἔσσῃ heb ik al aangestipt. De orakels helpen ons dus weinig wanneer wij ons afvragen wat van dit alles nu historisch is, of liever: wat is er rond het midden van de zesde eeuw tussen Sparta en Tegea voorgevallen?

Ik heb al gezegd dat de gangbare opinie in dit verhaal het begin van de eigenlijke Spartaanse geschiedenis bij Herodotus ziet; de hier vertelde gebeurtenissen worden vrijwel unaniem geïnterpreteerd als in introductie van een nieuwe fase in de geschiedenis van Sparta, nl. de verschijning van Sparta aan het hoofd van de Peloponnesische Bond. Hierbij wordt de anecdote over Liches en de smid meestal genegeerd en baseert men zich alleen op twee concrete elementen uit Herodotus' verhaal: de voetboeien in de tempel van Athena Alea te Tegea en het gebeente van Orestes in Sparta. Die boeien waren een realiteit (ook Pausanias - VIII 47,2 - heeft ze nog gezien), en even reëel was tenminste de plek in Sparta waarvan men zei dat daar de beenderen van Orestes waren bijgezet (volgens Pausanias bij het heiligdom van de Moirai niet ver van de agora: III 11,10). De gebruikelijke interpretatie luidt nu: de Spartanen voerden enige tijd oorlog met Tegea met de bedoeling de Tegeaten tot Heloten te maken (daarom namen zij immers die boeien mee), m.a.w. om Tegea evenzo te behandelen als zij eertijds Messenië behandeld hadden. Toen dit echter niet wilde lukken, veranderde Sparta drastisch van politiek: i.p.v. Tegea in te lijven dwong Sparta van Tegea de erkenning van zijn leiderschap af. Tegea bleeft autonoom maar moest voortaan Sparta in diens oorlogen bijstaan. Vergelijkbare banden moeten vervolgens met andere Peloponnesische staten zijn aangeknoopt en aldus ontstond de Peloponnesische Bond. Het Spartaanse leiderschap werd daar-

bij nog gelegitimeerd en gesymboliseerd door het bezit van het gebeente van Orestes. Immers, Agamemnon gold reeds in bepaalde tradities als koning van Sparta[5]. Om Tegea en andere staten voor de Spartaanse leidersrol op de Peloponnesus te winnen zocht Sparta dus welbewust aansluiting bij de heroïsche genealogie van de Atriden - nota bene bij het pre-dorische verleden: men kan hier ook denken aan koning Kleomenes die in Athene verklaarde: Ik ben geen Doriër, maar een Achaeër (Hdt V 72,3). Evenzo wist Sparta even later het gebeente van Teisamenos, de zoon van Orestes, uit Helike naar Sparta over te brengen[6]. Dergelijke translatio's van relikwieën moesten natuurlijk de hegemoniale aanspraken ondersteunen en de Spartaanse machtspositie èn het Spartaanse moreel met bovennatuurlijke middelen (het is de grote tijd van de heroënverering in Griekenland) nog versterken - in hetzelfde licht kan men het overbrengen van Theseus' gebeente uit Skyros naar Athene door Kimon ca. 475 zien. De nieuwe politiek van Sparta die rond 560/550 werd ingevoerd kwam dus neer op een afzien van incorporatie en helotisering en in plaats daarvan op een binding van andere staten aan Sparta, met militaire intimidatie maar ook met religieuze of, zo men wil, met ideologische banden, in het systeem dat bekend staat als de Peloponnesische Bond. Volgens sommigen zou met name de legendarische wijze ephoor Chiloon voor deze politiek verantwoordelijk zijn geweest, zodat de aan hem toegeschreven spreuk 'in niets teveel' tegen de achtergrond van het opgeven van de helotiseringspolitiek nog een speciale betekenis zou bezitten[7].

Veel in deze reconstructie is m.i. niet erg plausibel. De gebeurtenissen die Herodotus beschrijft kunnen moeilijk als een dramatische omslag in de Spartaanse buitenlandse politiek geïnterpreteerd worden - tenminste: als er al van zo'n omslag, nl. het tot stand komen van de Peloponnesische Bond, sprake was, dan is die eerder gevolg, en vermoedelijk op enige termijn, dan opzet van die politiek - o.l.v. Chiloon of van wie dan ook - geweest. Inderdaad is de Peloponnesische Bond in de loop van de tweede helft van de zesde eeuw ontstaan in de vorm van een reeks bilaterale overeenkomsten tussen Sparta en verscheidene Peloponnesische staten. Maar hoe dit precies in zijn werk moet zijn gegaan blijft grotendeels duister. In elk geval waren de betrekkingen tussen Sparta en Tegea rond het midden van de zesde eeuw veel 'archaïscher' dan men zich in het algemeen voorstelt - en vermoedelijk ook dan Herodotus zich voorstelde - want niet in overeenstemming met wat bekend is omtrent de 'constitutie' van de Peloponnesische Bond in de vijfde eeuw: ik kom daar dadelijk op terug. Wat Orestes betreft, natuurlijk betekende het bezit van zijn gebeente de garantie of het bewijs of op z'n minst de ondersteuning van de Spartaanse hegemoniale aanspraken, in elk geval van de Spartaanse pretentie om de meerdere van Tegea te zijn. Daarom juist moet ook de anecdote van Liches en de smid een betekenis hebben - en m.i. is die betekenis er ook, en wel in dubbel opzicht: op het historische en op het mysthische niveau; ook daar kom ik op terug.

Allereerst de voetboeien. Herodotus vertelt dat de Spartanen ze zelf meege-

nomen hadden om daarmee de Tegeaten in slavernij weg te voeren (66,3) en de moderne historici interpreteren dit als bewijs dat Sparta het plan had de Tegeaten tot Heloten te maken. Ik kan dat niet geloven. De boeien in kwestie dienden niet om nieuwe Heloten te binden. De Heloten liepen - anders dan b.v. de kettinggangers op de laatrepublikeinse latifundia of de slaven in de Hellenistische en Romeinse mijnen - niet in ketenen rond. Natuurlijk kan men hiertegen inbrengen dat de boeien niet bedoeld waren om de Tegeaten permanent geketend te houden, maar alleen om hen als gevangenen naar Sparta te brengen. Dit is heel goed mogelijk, maar dan is wel de directe relatie tussen deze voetboeien en het instituut van het Helotendom verdwenen. Want het was een normaal gebruik in Griekenland om krijgsgevangenen te ketenen, óók wanneer zij al dan niet na betaling van een losprijs weer vrijgelaten zouden worden - en ook die vrijlating was in het archaïsche en klassieke Griekenland overigens de norm[8]. Er bestaat een interessante parallel voor de ketenen in Tegea in een wijding in Athene uit het jaar 506. In de korte oorlog waarin de Atheners toen de Boeotiërs en Chalcidiërs versloegen maakten zij honderden krijgsgevangenen (alleen al 700 Boeotiërs), die zij na betaling van twee minai per man weer vrijlieten. De kettingen waarmee zij deze gevangenen geketend hadden wijdden zij vervolgens te zamen met en strijdwagen uit de dekatè van de losprijzen op de Akropolis, voorzien van een vierregelig epigram dat Herodotus heeft gelezen en dat hij ook citeert (V 77,4) en dat in inscriptie is teruggevonden[8]. Op vergelijkbare wijze wijdden meer dan een halve eeuw tevoren de Tegeaten de kettingen van de gevangen Spartanen aan Athena Alea. Of het inderdaad de kettingen waren die de Spartanen zelf meegebracht hadden, blijft daarbij onzeker - ook deze bijzonderheid kan maar al te gemakkelijk naderhand in het verhaal binnengeslopen zijn[10]. Maar dit laatste is in feite niet van belang. Waar het op aankomt is, dat deze ketenen géén ondersteuning bieden voor de opvatting volgens welke de Spartanen de oorlog gevoerd zouden hebben met de bedoeling om de Tegeaten tot Heloten te maken.

Hiermee is het bericht van Herodotus strikt genomen nog niet als onhistorisch afgedaan, maar er is nog een tweede overweging aan te voeren die het m.i. zo goed als zeker maakt dat de Spartanen niet de opzet gehad kunnen hebben om de Tegeatis in de lijven en de bewoners te helotiseren. Als dit nl. wel de bedoeling zou zijn geweest, dan moeten wij ons de Spartaanse inspanning als een op volledige onderwerping van de vijand gerichte oorlog voorstellen. Zo'n karakter had in de zevende eeuw inderdaad de verovering van Messenië. Men leze er de fragmenten van Tyrtaeus op na om een indruk te krijgen van het grimmige en verbeten karakter van die Messenische Oorlogen met name van de Tweede. In die strijd spande Sparta al zijn krachten in; niet alleen de elitestrijders in hoplietenuitrusting ook lichtgewapenden vochten mee, m.a.w. het hele Spartaanse volk was betrokken bij een oorlog die uiteindelijk resulteerde in de totale verovering en onderwerping van het vijandelijke land. Nu weten wij van de krachtsverhoudingen tussen Tegea en Sparta in de zesde eeuw weinig, maar het is m.i. niet zo'n dwaze veronderstelling dat deze zeker niet

gunstiger voor Tegea waren dan in de tijd van de Perzische Oorlogen. In 479 stuurde het 1500 hoplieten naar Plataeae (Hdt IX 28,3) tegen 5000 Spartiaten (Hdt IX 10,1). In de vroege zesde eeuw zal het aantal Tegeatische hoplieten eerder nog kleiner zijn geweest dan in 479, gezien de kostbaarheid van de panoplia in de archaïsche tijd, terwijl de Spartanen dankzij het bezit van Messenië vermoedelijk toen al allen hoplieten waren. Daarbij tel ik de Perioiken van Sparta - in 479 ook 5000 hoplieten (Hdt IX 11,3) - nog maar niet mee. Ik kan niet inzien waarom Sparta, àls het die bedoeling had, in de zesde eeuw niet bij machte geweest zou zijn om het numeriek zoveel zwakkere Tegea met inspanning van alle krachten te onderwerpen. Men moet daarbij bedenken dat het niet om één mislukte expeditie ging, want ook nà de affaire met de ketenen 'werden zij voortdurend in de oorlog door de Tegeaten verslagen' (Hdt I 67,1-2). M.i. mogen wij dan ook concluderen dat Sparta kennelijk alle krachten nièt inspande, en dat het dus ook die vermeende opzet, om de Tegeaten tot nieuwe Heloten te maken, nièt bezat.

Waar komt het verhaal van die Spartaanse onderneming en de jammerlijke mislukking daarvan dan vandaan? Ik geloof dat wij hier aan de jaren rond 475-465 mogen denken, toen Tegea, gesteund door Argos en mogelijk al in connectie met of hopend op steun van opstandige Heloten, van de Peloponnesische Bond was afgevallen. Tegeaten en Argivers werden in een slag bij Tegea door Sparta verslagen - in 466 of iets eerder-; kort daarop werden de Tegeaten te zamen met andere Arcadiërs (behalve Mantinea) opnieuw verslagen bij Dipaia - in 465 of iets eerder: de datering is ook hier onzeker - waarna Tegea weer bij de Peloponnesische Bond werd ingelijfd[11]. In die anti-spartaanse sfeer past een nieuwe uitleg van de kettingen in de tempel van Alea door de Tegeaten. Dat ooit de Spartanen gevangen genomen en geketend waren, de kettingen bewezen het (en het festival van de Halotia herdacht het misschien, al is het niet zeker sinds wanneer dit feest bestond, vgl. Paus. VIII 47,4), maar nu kwam daar een volledige omkering van de rollen bij: de Spartanen hadden de Tegeaten tot Heloten willen maken, maar waren zelf (tijdelijk) Heloten geworden die het land van de Tegeaten bewerkt hadden. Zoiets moest alle vijanden van Sparta wel opmonteren. Ook het geloof in de onneembaarheid van Tegea, gegarandeerd door de aanwezigheid van haren van de Medousa in het primitieve heiligdom van Athena Poliatis (Paus. VIII 47,5), kan heel goed in deze tijd en in samenhang met de slag bij Tegea zijn ontstaan en op zijn beurt de verhalen over vroegere gevechten met de Spartanen hebben gekleurd. In elk geval verschijnen die verhalen in latere bronnen vol mythische en bovennatuurlijke elementen. Zo zouden de Spartanen eens tegen Tegea opgetrokken zijn tijdens het festival van Zeus Klarios, maar de god liet het bijtijds sneeuwen, waardoor de Tegeaten, die zich eerst bij een vuur gewarmd hadden, de verkleumde aanvallers gemakkelijk konden afslaan (Paus VIII 53, 9-10). Volgens andere berichten was de overwinning die de wijding van de kettingen opleverde eigenlijk het werk van de Tegeatische vrouwen geweest, die, toen de slag nog onbeslist was, onverhoeds op de Spartanen waren aangevallen, waarbij

een zekere Marpessa, ook wel Choira genaamd, zich bijzonder onderscheidde; de vrouwen namen zelfs de Spartaanse koning Charillos gevangen en lieten hem pas vrij na de belofte voortaan van oorlog tegen Tegea af te zien, een belofte die hij schond. Zònder hun mannen hadden de vrouwen vervolgens het overwinningsoffer aan Ares gebracht en daarvan gegeten - het reliëf van Ares Gynaikothoinas (A. die vrouwen een feestmaal bereidt, of: voor wie vrouwen een feestmaal bereiden) op de agora van Tegea herinnerde daaraan[12]. Onhistorisch zijn deze verhalen uiteraard, maar interessant als mythologie. Hoe oud zij zijn weten wij niet (Herodotus kent aan de vrouwen nog geen rol toe), en het is opmerkelijk dat de 'Slag van de voetboeien' hier ten tijde van koning Charillos (achtste eeuw of eerder!) wordt gedateerd. Deinias van Argos (derde eeuw v. Chr.) meende dat de overwinning van de Tegeaten o.l.v. hun koningin(!) Perimeda plaats had (Περιμήδας ἐν Τεγέᾳ δυναστευούσης, FGrHist. 306 F 4). Dezelfde Deinias vermeldt ook dat de gevangen Spartanen in hun ketenen gedanst zouden hebben (t.a.p.). Daarmee zijn wij bij de anti-spartaanse propaganda terug die hierboven al aangestipt is. Op deze manier immers worden de Spartanen helemaal tot de door henzelf zo verachte Heloten bestempeld en is de rollenomkering compleet. Want deze dans mag men in verband brengen met de gewoonte in Sparta om op bepaalde tijden Heloten dronken te voeren en 'onwaardige' dansen te laten uitvoeren, en wel, volgens Plutarchus (*Lyk.*28,4), als afschrikwekkend voorbeeld voor de Spartaanse jeugd. Van een dans weet Herodotus niets; het is mogelijk dat het misleidende orakel over Tegea, dat de Spartanen zouden bezitten om er (o.a.) te dansen, al het bestaan van dit verhaal impliceert, maar het is op z'n minst even waarschijnlijk dat de bewoordingen van het orakel op hun beurt later tot het detail van de dans der gevangen Spartanen, dat zo duidelijk hun vernedering tot 'Heloten' illustreert, geïnspireerd hebben. Hoe dit ook zij, m.i. mogen wij aannemen dat in de eerste helft van de zesde eeuw de Spartaanse gevangenen nièt gedanst hebben, noch in ketenen de akkers van de Tegeaten uitgemeten en bewerkt, en evenmin, als gezegd, dat zij met hun kettingen gekomen waren om de Tegeaten tot Heloten te maken.

Als dit zo is, dan kan er in de politiek van Sparta tegenover Tegea rond het midden van de zesde eeuw niet gesproken worden van een radicale omslag, van een opgeven van annexatie- en helotiseringspogingen ten gunste van een andere, subtielere vorm van onderwerping. Maar wat moeten wij dan aan met het bericht van Herodotus dat de Spartanen na een eerste periode van nederlagen tegen Tegea dankzij de bemachtiging van het gebeente van Orestes een periode beleefden waarin zij steeds in de oorlog met de Tegeaten de sterksten waren - een mededeling die Herodotus onmiddellijk verbindt aan de constatering dat bij de komst van Croesus' gezanten Sparta reeds het grootste deel van de Peloponnesus beheerste (I 68,6-69,1)? Zoals gezegd voert men hier algemeen de Peloponnesische Bond ten tonele. De 'constitutie' - als men daarvan spreken mag - van deze bond, zoals ze ons uit de vijfde eeuw bekend is, levert echter voor de verhouding Sparta - Tegea in de zesde eeuw een probleem op. De voor-

naamste bepalingen die in de verdragen tussen Sparta en zijn bondgenoten waren vastgelegd verplichtten de bondgenoten om Sparta in elke oorlog met troepen te volgen; om in het algemeen 'dezelfde vrienden en vijanden' te hebben als Sparta; tenslotte, ook al mochten de bondgenoten op eigen gelegenheid oorlogen voeren tegen buitenstaanders en desnoods tegen elkaar, om met de leider Sparta een toestand van vrede te onderhouden[13]. De verplichting om Sparta met troepen te volgen is voor het eerst geattesteerd in 506 bij een (mislukte) expeditie van Kleomenes tegen Athene (Hdt V 74,1). Het oudste document dat alle genoemde bepalingen opsomt is het verdrag tussen Sparta en de Aitoloi Erxadieis uit de periode 500-470[14]. Al in de tweede regel is hier sprake van hιράναν ἔ[χεν(?) ---- Juist dit stelt ons nu voor problemen in het geval van Tegea. Immers, Herodotus zegt nadrukkelijk dat de Spartanen ook nà het bemachtigen van het gebeente van Orestes oorlog met de Tegeaten gevoerd hebben (I 68,6). Dat dit niet op de oorlog uit de jaren 475/465 kan slaan blijkt uit een andere passage waar de Tegaten zelf, aan de vooravond van de slag bij Plataeae in 479, beweren in vele gevechten tegen de Spartanen en tegen anderen de overwinnaars geweest te zijn (IX 26,2). Er zijn m.i. twee mogelijke oplossingen voor dit probleem. Zo zou men kunnen veronderstellen dat Sparta, na de episode van Liches en Orestes, géén verdrag met Tegea sloot, maar pas later, op een ons onbekend tijdstip, zodat alle gevechten die vermeld worden vóór dat onbekende tijdstip plaats hadden - m.a.w. dat de Peloponnesische Bond niet rond 550 ontstond, maar enige tijd later (zij het nog vóór 506). Een heel andere mogelijkheid is echter deze: Rond 550 werd Tegea - en in de volgende jaren werden de meeste andere Peloponnesische staten - wel degelijk op de een of ander wijze aan Sparta gebonden, zodat de Peloponnesische Bond inderdaad in die jaren ontstond - alleen: het karakter van deze Bond sloot in de eerste tijd van zijn bestaan het voorkomen van gevechten tussen Spartanen en troepen van de 'lidstaten' volstrekt niet uit, m.a.w. de 'vrede' die in het verdrag met de Aitoloi Erxadieis genoemd wordt was toen nog geen vanzelfsprekendheid. M.i. moeten wij voor deze tweede mogelijke oplossing van het probleem kiezen omdat zo alleen de zin van Herodotus' bericht bewaard blijft.

Herodotus vertelt de gebeurtenissen rond Sparta en Tegea alleen om te verklaren hoe Sparta tot meester over het grootste gedeelte van de Peloponnesus geworden is. Zowel het bemachtigen van de beenderen van Orestes als het verkrijgen van die heerschappij dateert hij in de tijd van Croesus (I 67,1; 68,6; 69,1). In zijn visie volgde het een snel op het ander, en de enige verklaring die hij voor het Spartaanse succes geeft is niet de kracht van de Lycurgische eunomia (want die bleek in de oorlogen met Tegea ontoereikend) maar het bezit van Orestes' gebeente. Dit alles wordt begrijpelijk wanneer wij inderdaad het bestaan aannemen van een 'bond', eerst tussen Sparta en Tegea, spoedig ook tussen Sparta en andere staten, die in eerste instantie minder op militaire onderwerping van die bondgenoten dan op een binding met religieuze banden aan Sparta is gebaseerd - een 'bond' die zich dus nog zeer wel liet verenigen met

gevechten tussen de leider en zijn symmachoi. Overigens hoeven wij bij die gevechten concrete, materiële belangen niet uit te sluiten. Het is zeer goed mogelijk dat Tegea als gevolg van zijn nederlagen vanaf ca 550 (Hdt I 68,6) een deel in het zuiden van zijn grondgebied aan Sparta moest afstaan[15]. Evenzo past het verdrag dat in een stele aan de Alpheios gegraveerd was en waarvan slechts één bepaling is overgeleverd (Aristoteles fr. 592 Rose), nl. het verbod aan de Tegeaten om voortvluchtige Messeniërs bij zich op te nemen of het burgerrecht te geven, in de tijd waarin Sparta de overhand op Tegea had verkregen maar de relatie met de Tegeaten nog niet zo geformaliseerd was dat de laatsten automatisch 'dezelfde vrienden en vijanden' als de Spartanen moesten erkennen[16]. Wanneer die formalisering van de bond, die ongetwijfeld ook de eis tot vrede tussen Sparta en zijn bondgenoten met zich meebracht, tot stand gekomen is, weten wij niet, maar ik vermoed dat de figuur van de ambitieuze en tyrannieke koning Kleomenes daar niet vreemd aan is geweest. In de eerste periode van zijn bestaan moet de Peloponnesische Bond echter een ander, primitiever, of, zo men wil, 'archaïscher' karakter bezeten hebben. Dit wil ik nog kort toelichten.

Wij hebben gezien dat de Spartanen zowel voor als na de vermeestering van Orestes' gebeente gevechten met de Tegeaten leverden, maar dat deze gevechten niet met inspanning van alle krachten op onderwerping en helotisering van de vijand gericht waren. Dit past in het beeld van de oorlogvoering van het archaïsche Griekenland. De ruimte ontbreekt om hier uitvoerig op in te gaan, maar in grote trekken wordt deze door de volgende elementen gekenmerkt[17].

1. Een diepe kloof tussen elitaire strijders in de dan nog zeer kostbare hoplietenuitrusting en de rest van de bevolking die als lichtgewapende dient of in het geheel niet meevecht. Mede daardoor:
2. Een duidelijke tendens tot het overlaten van de oorlog aan een maatschappelijke bovenlaag die op de wijze van oorlogvoering dan zijn eigen stempel drukt, nl.:
3. Een zekere reglementering van de strijd d.m.v. afspraken over tijd en plaats, en/of over het gebruik van bepaalde wapens; het overlaten van de veldslag aan bepaalde geselecteerde troepen (λογάδες) of zelfs aan enkele kampioenen; de neiging om deze gevechten met een zekere regelmaat te herhalen.
4. De behandeling van de overwonnen partij kent voorts een bepaalde ridderlijkheid: krijgsgevangenen worden, al dan niet na betaling van losgeld, vrijgelaten; de doden worden aan hun verwanten ter begrafenis teruggegeven.

Dit alles staat in contrast met wat wij over de oorlogvoering in de vroegere periode van de Dark Age kunnen reconstrueren. In die tijd deden in principe alle mannen aan de strijd mee; werden er geen afspraken gemaakt, maar waren overvallen en hinderlagen regel; werden krijgsgevangenen gedood of in het beste geval tot slaaf gemaakt, en liet men gesneuvelde vijanden onbegraven tot voer van honden en roofvogels liggen. In het algemeen gold de tegenstander als de vreemdeling of de 'ander', d.w.z. als de vijand die men zoveel mogelijk moest

uitroeien of onderwerpen. Dit betekent natuurlijk niet dat in die vroegere periode de beperkte of 'ridderlijke' wijze van oorlogvoeren per definitie ontbrak, maar wel dat deze bij de botsingen tussen de verschillende gemeenschappen of staten geen of een ondergeschikte rol speelde. Met de overgang naar de archaïsche tijd kwam hier echter verandering in. Dit staat in verband met een heel complex van verschijnselen, zoals: bevolkingsgroei, polisontwikkeling en afbakening van onderlinge grenzen; toenemende contacten tussen de aristocraten van de diverse poleis; opkomst van 'internationaal' erkende heiligdommen en spelen (met name Olympia), überhaupt van een zeker panhelleens gevoel; tenslotte, maar niet het minst, de verschijning rond 700 van de bronzen panoplia en in samenhang daarmee van de hoplietenphalanx die in eerste instantie de positie van de aristocraten op het slagveld versterkt moet hebben, omdat zij alleen die wapens konden betalen. Een paar voorbeelden van de beperkte of 'ridderlijke' strijdwijze van de archaïsche tijd zijn:

- De Lelantische Oorlog waarin de afspraak bestond om geen afstandswapens (bogen, werpsperen) te gebruiken (Archil. fr. 3 W; Strabo X 1,12 p. 448).
- De gevechten van de aristocratische heren van Megaris (vóór de synoikismos) die elkaar zo min mogelijk doodden, gevangenen prompt tegen losprijs vrijlieten en daarbij de gewone boerenbevolking niet hinderden (Plut. *Mor.*295 BC).
- De strijd van de λογάδες (tweemaal 300 man) uit Sparta en Argos om het bezit van de Thyreatis (Hdt I 82) - vgl. infra.

Een dergelijke wijze van oorlogvoeren (het gaat hier zeker niet om een 'toernooi', want de inzet is wel degelijk van belang, meest een omstreden grensgebied) impliceert een erkenning van de gelijkwaardigheid, tenminste de menselijkheid, van de tegenstander. Ontbreekt deze, dan is de oorlog veel gruwelijker en in principe zonder regels. Er zouden verscheidene ethnologische parallellen te geven zijn van het voorkomen van beide typen van oorlogvoering naast elkaar, waarbij de beperkte geldt voor verwante of naburige groepen en de onbeperkte, want op vernietiging gerichte, voorkomt tussen voor elkaar vreemde partijen. Daarbij is het zeer wel mogelijk dat onder invloed van allerlei factoren het ene type door het andere wordt afgelost. Zoals de beperkte oorlogvoering voortkomt uit de erkenning van de tegenstander als verwant of tenminste behorend tot de eigen 'cultuurgroep', zo kunnen op hun beurt herhaalde botsingen met dezelfde tegenstander omgekeerd tot die erkenning leiden en op den duur tot min of meer geritualiseerde patronen teruggebracht worden[18]. Op die manier kan deze vorm van oorlogvoering, of misschien moet men zeggen: van conflictbeheersing, zelfs tot een middel worden om geleidelijk aan de contacten met omliggende gemeenschappen in geregelde banen te leiden. M.i. was dit in het archaïsche Griekenland grosso mode het geval en kan men in de beperkte en gereguleerde oorlogvoering een noodzakelijk tussenstadium zien tussen de fase van de primitieve confrontatie met de 'ander', d.i. de vijand, in de Dark Age, en de fase van geregeld diplomatiek verkeer en/of bondgenootschap in de laat-archaïsche en klassieke periode. In dit verband kan men

zeggen dat Sparta met de verovering van Messenië in de achtste en zevende eeuw nog het patroon van de Dark Age volgt, om in de zesde eeuw in de oorlogen met Tegea - en vermoedelijk ook met andere staten[19] - een nieuwe houding te demonstreren. Want de gevechten tussen Spartanen en Tegeaten moeten van het beperkte, selectieve type geweest zijn - men kan denken aan gevechten van troepen kampioenen of λογάδες. Alleen zo is het te verklaren dat er, ondanks de krachtsverschillen tussen Sparta en Tegea, over een lange periode (tenminste een generatie, vgl. Hdt I 65,1; 67,1;68,6; vermoedelijk echter nog langer) en in een zekere vaste herhaling (vgl Hdt I 68,1) gevochten is. Daarbij was dan tegelijk de mogelijkheid tot het ontstaan van nog nauwere banden gegeven - en inderdaad is uit deze gereguleerde gevechten het verbond van Sparta met Tegea (en analoog daaraan met andere Peloponnesische staten) voortgekomen. Enigszins toegespitst mag de conclusie misschien luiden dat in deze archaïsche wereld een bondgenootschap wel eerst zo'n fase van onderlinge ἀγῶνες door moest maken[20]. Dit is dan de basis waarop de Peloponnesische Bond werd opgetrokken. Het leiderschap van Sparta werd daarin in eerste instantie mythisch en ideologisch gerechtvaardigd met een beroep op Agamemnon, en, vooral ter intimidatie van Tegeaten en andere Arcadiërs, op Orestes. Tegen het einde van de zesde eeuw moet, als gezegd, deze bond echter een strakkere organisatie gekregen hebben om voortaan als machtsmiddel in de Spartaanse buitenlandse politiek te dienen, waarbij er aan geregelde gevechten tussen Sparta en zijn symmachoi ongetwijfeld een einde gekomen is.

Een bevestiging van dit alles is wellicht te zien in de relaties tussen Sparta en Argos. De zg. Slag van de Kampioenen om het bezit van de Thyreatis vond rond het midden van de zesde eeuw, vermoedelijk in 546, plaats, dus kort na de affaire van Liches en het Spartaanse succes tegen Tegea[21]. Het opmerkelijke is dat de 'uitgelezenen' (λογάδες) hier hun taak niet naar behoren vervulden, want na hun gevecht brak er alsnog een massale veldslag uit waarin de Spartanen de Argivers bloedig versloegen[22]. Typerend is nu dat na deze overwinning Sparta wel de Thyreatis inlijfde, maar dat Argos buiten de Peloponnesische Bond bleef. Misschien mag men concluderen dat Argos niet toe kòn treden tot de kring van buren of verwanten die onderling alleen beperkte gevechten hielden: Argos bleef de vreemde, de vijand bij uitstek en daarom buiten de Bond. Dit werd vervolgens tot een patroon in de relatie Sparta - Argos en de achtergrond van de traditionele vijandschap tussen beide staten[23]. Toen Kleomenes de Argivers bij Sepeia (494?) opnieuw vernietigend versloeg, bleef ook deze slag zonder directe gevolgen en Argos, ofschoon tijdelijk machteloos, buiten de Peloponnesische Bond[24]. Omgekeerd kan men zich de vorming van die bond m.i. aldus voorstellen. Gereguleerde en beperkte gevechten met als inzet de zuidelijke grensgebieden van de Tegeatis[25] verliepen aanvankelijk meest in het voordeel van de Tegeaten - tot tegen het midden van de zesde eeuw de Spartanen ertoe overgingen het omstreden gebied met een beroep op Orestes' heilige gebeente in te lijven. In volgende gevechten kunnen nu eens de Spartanen (vgl Hdt I 68,6) dan weer de Tegeaten (vgl Hdt IX 26,7) succesvol geweest zijn,

maar deze streek bleeft Spartaans en Tegea moet daarin berust hebben. Zo verkreeg Sparta een blijvende en door Tegea erkende positie van ἡγεμών t.o.v. de Arcadiërs: voor de expeditie die tot de annexatie van Thyrea leidde moet Tegea de Spartaanse troepen ook doorgang via zijn grondgebied hebben verleend. Andere staten, geïntimideerd door de grote nederlaag van Argos en/of in navolging van Tegea's erkenning dat de erfenis der Atriden kennelijk in Spartaanse handen lag, sloten zich in de volgende jaren bij de bond Sparta - Tegea aan, die aldus uitgroeide tot het ons bekende systeem van de Peloponnesische Bond. Zeker sinds Kleomenes berustte deze allereerst op de militaire macht van Sparta, maar in de fase van zijn ontstaan moeten andere factoren minstens zo belangrijk geweest zijn. Dit brengt ons nu op de betekenis van Orestes en het verhaal van Liches die de heros aantrof rustend in de aarde van een smidse.

Er is geen reden om aan de historiciteit van de persoon van Liches te twijfelen. Hij was één der vijf jaarlijkse ἀγαθοεργοί, d.w.z. de vijf aanzienlijkste exhippeis: dertigjarigen die na hun uittreding uit het elitekorps der Hippeis nog een jaar voor speciale diensten ter beschikking van de autoriteiten stonden[26]. Dit doet denken aan het bericht van Xenophon (Hell. III 3,4-11) over de onderdrukking van Kinadons poging tot een opstand door de 'aanzienlijkste der Hippageten'. De bekende Spartaanse trek van geheimhouding en geheime politiek komt hier in beide gevallen naar voren. Want wat Liches precies gedaan heeft valt natuurlijk niet meer te achterhalen. Het hele verhaal van de smid en zijn lijkkist van zeven el is uiteraard anecdotisch. Zelfs is het niet uitgesloten dat er überhaupt geen gebeente bestond en dat Liches 'goede daad' als ἀγαθοεργός der Spartanen neerkwam op het lenen van zijn naam, wellicht na een opportune afwezigheid uit Sparta, aan een door de autoriteiten gefabriceerd verhaal[27]. Van veel belang is dit ook niet, maar wèl het feit dat men in Sparta is gaan beweren het gebeente van Orestes te bezitten en dat dit nota bene uit Tegea afkomstig was; Dat Liches het had bezorgd, en dat het in een smidse was aangetroffen. Van belang is bovendien dat de Tegeaten dit verhaal accepteerden, dus het feit aanvaardden dat Orestes uit hun gebied naar Sparta was overgegaan en vermoedelijk ook dat de plek waar de heros gerust had met een smidse te maken had[28]. M.i. is de gevolgtrekking gerechtvaardigd dat dit Spartaanse verhaal, of misschien liever: dit beeld van een Orestes begraven op de binnenplaats van een smederij, appelleerde aan bepaalde voorstellingen die de Tegeaten (en zeer waarschijnlijk ook andere Arcadiërs) t.a.v. Orestes bezaten. Welke voorstellingen kunnen dat geweest zijn?

Wat wij van Orestes weten lijkt weinig aanknopingspunten te bieden voor een connectie met een smid of smederij. Toch zijn er enkele gegevens die ons misschien iets verder kunnen brengen. In Rome heette Orestes begraven te zijn in het Volcanal aan de voet van het Capitool. Aan een reëel bestaand graf hoeven wij niet te denken, want dit bericht is slechts late, antiquarische en nogal speculatieve geleerdheid[29]. De verbing met Vulcanus, die sinds de Late Repu-

bliek volkomen met Hephaistos werd geïdentificeerd, kan louter toeval zijn: ook Faustulus, Romulus of Hostus Hostilius zouden op deze plek zijn bijgezet. Toch is het merkwaardig dat men Orestes hier en niet bijvoorbeeld op het terrein van Diana op de Aventijn lokaliseerde - waar men de heros a.h.w. verwachten mocht, gezien de relatie tussen Orestes en Diana in Aricia[30]. Misschien mogen wij daarom aan een Arcadisch voorbeeld denken. Tenminste sinds de Late Republiek zagen Romeinse antiquaren menige overeenkomst tussen Griekse, in het bijzonder Arcadische, en Romeinse culten; een bekend voorbeeld is de opvatting dat de Lupercalia op de cultus van Zeus Lykaios terug zouden gaan[31]. De notie dat Orestes begraven lag op het Volcanal zou daarom óók terug kunnen gaan op een verbintenis tussen Orestes en de smidsgod die men in Arcadië meende te zien[32]. In Arcadië was Orestes in elk geval 'thuis'. De plaatsnaam Orestheion of Oresthasion ten zuidwesten van Tegea mag allereerst genoemd worden[33]. Hier werd Orestes van moedermoord gereinigd en stierf hij volgens een bepaalde overlevering aan slangebeet[34]. Nu gelden praktisch alle plaatsen op de Peloponnesus die met Orestes in verband gebracht worden als oorden waar de held van zijn waanzin bevrijd en gereinigd werd. Het is echter zo goed als zeker dat die waanzin en reiniging in de Orestessage vóór Aeschylus' trilogie niet of nauwelijks bekend waren[35]. Het ligt voor de hand dat het werk van de grote tragici lokale sagen wel beïnvloedde of omvormde, maar dat anderzijds de plaatselijke associaties van vele heroën dikwijls ouder dan die literaire invloeden zijn. Waar Orestes op de Peloponnesus verschijnt, is de kans daarom groot dat hij daar al gelokaliseerd was vóór het thema van de waanzin en de reiniging bekend werd. M.i. geldt dit voor Orestheion/Oresthasion, en ook voor Troizen, Gytheion en Megalopolis.

In Troizen (Paus. II 31,4) en in Gytheion (Paus. III 22,1) was Orestes gereinigd op een heilige steen; in Gytheion heette deze Ζεὺς Καππώτας, d.i. de uit de hemel gevallen Zeus. De religieuze betekenis van ware en vermeende meteorieten is wel bekend en praktisch universeel. Het kan gaan om zetels of andere attributen van de goden, of in een primitievere opvatting (zoals in Gytheion) om die goden zelf, om fallische symbolen, of om de 'navelstenen' van de aarde, enz. Meer in het bijzonder fungeren de hemelse stenen als altaar of als exemplarisch aambeeld of als troon - en niet zelden zijn al die functies en associaties onlosmakelijk met elkaar verbonden[36]. Dat Orestes in deze plaatsen op een heilige steen gereinigd heette, kan daarom een secundaire omvorming zijn (naar het voorbeeld van de reiniging van de held bij de omphalos in Delphi) van een connectie tussen Orestes en deze stenen die ooit een heel andere geweest is - en dan zou men kunnen denken aan de uit de hemel gevallen steen als aambeeld of als troon. Nog een andere steen van Orestes wees men in Megalopolis aan. Hier bevond zich het δακτύλου μνῆμα d.w.z. Orestes' vinger. De sage luidde dat de held, door de Erinyen tot waanzin gedreven, zich hier een vinger had afgebeten (Paus. VIII 34, 1-2). Alweer: alleen bekendheid met het thema van waanzin en reiniging verklaart het aition, maar hier is het wel zeker dat de stenen 'vinger' oorspronkelijk een andere betekenis heeft gehad: een fallische,

heeft men dan ook beweerd[37]. M.i. kan men nog verder gaan en het δακτύλου μνῆμα in verbinding brengen met de Daktyloi die in de Griekse wereld de mythische smeden bij uitstek zijn: dwergachtige, in het woud (vandaar: Idaioi, uit ἴδη = woud) of op de bergen woonachtige tovenaars-smeden, die dikwijls ithyfallisch worden voorgesteld[38]. De steen in Megalopolis zou dan op een Orestes als één der Daktyloi kunnen wijzen. Zeker kende men de Daktyloi in Westarcadië en in Elis. Ook Herakles gold hier als één der hunnen, en in Olympia schreef men de stichting van de spelen aan hen toe; een Herakles Idaios van één el hoog werd alweer in Megalopolis vereerd, terwijl men ook kan denken aan die fallische en stenen wezens als Hermes Kyllenios en de Daktylos Kyllenos die naar Kyllene in Arcadië en in Elis verwijzen[39].

Dit alles levert m.i. één zekere en één mogelijke conclusie op. Zeker is dat Orestes, ongeacht zijn plaats in het koningshuis der Atriden, op de Peloponnesus, en met name in Zuid- en Westarcadië, a.h.w. inheems was. Dit moet aan het bemachtigen van zijn relikwie door de Spartanen een extra dimensie gegeven hebben, en dat dit het aanvaarden van Sparta's leiderschap bevorderd heeft, ligt voor de hand. Mogelijk, en m.i. zelfs waarschijnlijk, is daarenboven de conclusie dat deze Orestes een gestalte was die op de een of andere wijze met het smidswerk was verbonden. In dat geval zou men moeten aannemen dat de heros die rust op het terrein van een smid of smidsgod in wezen zelf de smid is.

Hier zouden wij kunnen stoppen. Want over deze Orestes is verder met zekerheid niets of nauwelijks iets te zeggen. Het is zelfs niet uitgesloten dat de Orestes die wij kennen als de zoon van Agamemnon oorspronkelijk niets met die Arcadische figuur te maken had. Maar de Spartanen in de zesde eeuw zagen in de Orestes van Tegea ongetwijfeld allereerst de koningszoon uit het huis van Atreus, en waarschijnlijk zagen zij juist. De tragische prins die, om zijn vader te wreken, zijn verraderlijke moeder doodde, is m.i. naar alle waarschijnlijkheid inderdaad 'dezelfde', maar dan aan het slot van een lange anthropomorfiserende evolutie, als de 'smid' Orestes in Arcadië. Daarmee raken wij aan een mythische voorstellingswereld die veel verder teruggaat dan de zesde eeuw en waarvan Spartanen en Tegeaten in die eeuw vermoedelijk nog maar vage noties hadden. Wat ik hier over het verband tussen deze 'oorspronkelijke' Orestes en de bekende held uit de sagen wil suggereren, is dan ook noodzakelijkerwijze hypothetisch.

Aan de vorm die Orestes' sage bij Aeschylus heeft gekregen zijn andere versies voorafgegaan. Daarin speelde, als gezegd, het thema van bevlekking met schuld, waanzin en reiniging, nog praktisch geen rol, integendeel: in een van de eerste vermeldingen van de sage wordt het doden van Aigisthos en, zij het verhuld, van Klytaimnestra als een roemrijke daad geprezen (door Nestor en Telemachos ten voorbeeld: *Od.* 3, 193-200; 254-312)[40]. Er is wel geopperd dat de rol van Klytaimnestra vanaf de Odyssee tot Aeschylus' Orestie steeds belangrijker is geworden, maar dit betekent geenszins dat zij oorspronkelijk een

bijkomstige figuur was[41]. Er moeten ook varianten van de sage bestaan hebben waarin zij met een bijl Orestes belaagt voordat deze haar doodt[42]. Belangrijker nog is het feit dat in de oudste afbeeldingen van de sage, rond 700, Klytaimnestra en niet Aigisthos de moord op Agamemnon pleegt[43]. Aan het begin van de sage zoals wij die kennen staat deze vreeswekkende vrouw - maar ook de wrekende zoon. Wanneer men echter overweegt dat de moedermoord ethisch zo'n anomalie vertegenwoordigt, een daad waarvoor de Grieken eigenlijk geen rechtvaardiging konden bedenken, dan mag men op z'n minst vermoeden dat deze eerder een primair gegeven moet zijn geweest dan het motief van bestraffing ertoe geleid kan hebben. M.i. is daarom de wraak voor de moord op de vader secundair en is de kern van Orestes' sage terug te brengen tot de zoon die zijn moeder doodt, daarbij geholpen door zijn zuster[44].

Voor wij een poging wagen om die kern met de voorstelling van Orestes als een 'smid' te verbinden, moet iets gezegd worden over de vroege metallurgie. Het oudste gebruik van metalen gaat tot in het Neolithicum terug en betreft de korrels en klompjes die in de natuur, in rivierbeddingen vooral, kant-en-klaar worden aangetroffen: goud, elektron, koper, meteoritisch ijzer. De metaalbewerker is in principe dezelfde die de metalen vindt; dat is ook nog het geval wanneer men bewust ernaar op zoek gaat, de ertsen leert kennen en deze uit groeven gaat uithakken. Pas de ontwikkelde smidsoven waarin ertsen gesmolten worden en waarin koper tot brons gemaakt kan worden, luidt een volgend stadium in. De smid is dan de gespecialiseerde vakman die aan de rand van dorp of stad zijn smidse heeft; zelf gaat hij niet langer naar de metalen op zoek, maar zij worden hem van elders bezorgd. Hij is de kunstenaar en technicus die de noodzakelijke voorwerpen maakt, en dit betekent vooral: voorwerpen, niet in de laatste plaats wapens, ten behoeve van het politieke en sacrale gezag. Is de 'smid' in het oudste stadium nog geen specialist, maar ook jager en in het algemeen de man die in de natuur zijn schatten vindt en op zijn volksgenoten vaak een magische indruk maakt, in het latere stadium heeft hij, behalve dat magische, vooral ook een politiek prestige[45]. In de Griekse wereld is dat tweede stadium in elk geval in de Myceense tijd aangebroken; voor het eerste mag men gemakshalve denken aan een lange perioden daarvóór. In de na-myceense wereld is de maatschappelijke positie van de smid over het algemeen weer een mindere geworden - gevolg o.a. van het verdwijnen van de strak georganiseerde staten van de Bronstijd, van de verschijning van het ijzer als goedkopere vervanging voor het brons, en misschien ook van een andere waardering die de Dorische en Noordwestgriekse immigranten van het smidsambacht hadden[46]. De mythische projecties van de smid stammen, althans in Griekenland, grotendeels uit die oudere stadia: Hephaistos bijvoorbeeld bewerkt alle metalen, maar niet het ijzer. Dit maakt het in elk geval mogelijk dat Orestes, die in de post-myceense sage als een koningszoon verschijnt, in oudere mythen een smid geweest is. Mogelijk - de vraag is nu natuurlijk welke concrete aanwijzingen er zijn voor zo'n mythische Orestes die, want dat is ons uitgangspunt, 'smid' en 'moedermoordenaar' was.

Orestes zelf is op grond van zijn naam een 'bergman' en daarmee te vergelijken met de Daktyloi Idaioi (ook zij ἄνδρες ὀρέστεροι), tot wie hij in Megalopolis misschien behoorde[47]. De eerste metaalvinders en -bewerkers zijn typische figuren buiten de normale maatschappij, voortlevend in mythen en sprookjes als reuzen en dwergen zoals de Titanen en het hele complex van Daktylen, Kabiren, Telchinen, en zoals bijvoorbeeld ook de vele smedende dwergen en reuzen in de Germaanse folklore[48]. Een andere 'bergman' in de Griekse sagen is Orion: een jager, maar ook hij verbonden met de metaalbewerking in de figuur van de smid Kedalion[49].

Daarnaast heeft Orestes een zuster: Elektra. Haar naam is die van de natuurlijke legering van goud en zilver, het elektron. Als de 'stralende' heeft men in haar wel een hemellichaam willen zien, maar de verschillende gestalten van Elektra in de mythologie zijn zonder moeite vanuit het genoemde metaal te begrijpen[50]. Rivierbeddingen dragen haar naam: een beek Elektra op Kreta, in Messenië en in Argolis, en dat verklaart ook een Elektra onder de dochters van Okeanos. Een Elektra als dochter van Atlas, ook weer een bergreus, vlucht met haar zusters voor Orion. Elektra of Elektryone is op Samothrake moeder van Dardanos en Iasion die ook als Kabiren gelden, terwijl andere berichten hun geboorte naar Elis of de Arcadische Kyllene verleggen. Als moeder van Harmonia (die op haar beurt ook met de wonderbaarlijke metaalkunstnijverheid in verband gebracht kan worden) verschijnt zij op Samothrake en in Thebe, zoals ook weer de Kabiren. Op Rhodos is Elektryone de dochter van Helios, maar via haar moeder Rhodos of Rhode de achternicht van de Telchinen. Elektra helpt Orestes[51]. Het is opvallend hoe vaak een smid in mythe of folklore door een vrouw wordt bijgestaan: zij heet zijn zuster of zijn echtgenote, maar in het laatste geval bestaat er geen sexuele relatie[52]. De verklaring is wellicht tweeërlei. Enerzijds is het vuur het element dat door vrouwen verzorgd moet worden: door maagden of door oude vrouwen; anderzijds moet de vrouw aanwezig zijn, maar onder een sexueel taboe, bij de 'geboorte' van het metaal. Dit hangt samen met de 'sexualisering' van de metallurgie[53]. Het erts groeit in de aarde als een embryo in de moederschoot; de mijnbouw is een verloskundige, of zelfs een aborterende activiteit. Dezelfde beelden van baarmoeder en geboorte worden op de smidsoven en op het gloeiende metaal geprojecteerd. Daarbij komt, met name in Afrika maar ook op andere plaatsen, een sympathetische magie: sexuele onthouding, uitbundige 'licence', offers van een menselijke foetus[54]. Bloedige offers spelen hier überhaupt hun suggestieve rol, of het nu is dat een leven moet worden ingelost opdat het metaal voorspoedig 'gedijt', of dat een oermythe van de dood van een primordiaal wezen, uit wiens vlees en bloed de ertsen stammen, moet worden na-voltrokken[55]. Ook in Griekse mythen zijn sporen van een associatie van smidsoven en mensenoffer terug te vinden: twee broers, Kabiren of Daktylen, doden een derde broer en uit zijn lichaam groeit het ijzer[56]. Lemnos, het vuureiland van Hephaistos, leeft in de mythen voort door moord en wedermoord van de vrouwen op hun echtgenoten en van de 'Pelasgen' op deze vrouwen, terwijl de gelijknamige Grote Godin van het eiland het offer van

meisjes eiste[57]. Het vuur in de over verjongt, in de mythe, maar doodt, wanneer de onwetende mens de mythe opnieuw wil ensceneren: in Germaanse sprookjes is het de schoonmoeder van de smid die zo onder valse hoop in de oven omkomt[58].

Is hieruit nu af te leiden wat wij zochten: een smid Orestes die zijn moeder doodde? Denkbaar is natuurlijk van alles: dat één of meer van de genoemde beelden en motieven zich tot zo'n mythe verdicht hebben, of dat de historische overgang in de metallurgie van het oudste en marginale naar het meer geciviliseerde stadium - het punt waarop de 'bergman' naar de stad komt en daar 'koning' wordt - met een moord op de 'moeder' - de Aarde die eerst het metaal om niet gaf? - in de voorstellingswereld is verbonden geraakt. Maar het zijn louter speculaties.

Wij moeten niet verder willen gaan dan een algemene verwijzing naar dat geheel van voorstellingen: de sexualisering van de metaalwinning, de noodzaak van een offer daarbij. Een mythe waarvan de precieze inhoud onbekend blijft, valt nu eenmaal niet te reconstrueren, laat staan te verklaren. Maar dàt de smid als moedermoordenaar een thema in de Griekse mythologie was, is zeker. Het is te vinden in de mythen rond Hephaistos, en die analogie versterkt ons vermoeden, want meer dan dat kan het niet zijn, omtrent de 'ware aard' van Orestes. Hephaistos heeft menige trek gemeen met de primordiale smid in verscheidene culturen: neergevallen uit de hemel, zoals de heilige, stenen meteoriet-aambeelden, in een problematisch huwelijk met een echtgenote bij wie hij geen kinderen heeft, zelf de vaderloze zoon van alléén een moeder[59]. Bovendien, door zijn moeder belaagd, is hij in de Griekse mythologie, afgezien van Orestes (en van Alkmaion, maar diens sage heeft zo goed als zeker hier het een en ander aan Orestes ontleend), de enige zoon die zijn moeder doodt. Weliswaar wordt deze moedermoord in bedekte termen verhaald, maar het 'binden' van Hera op haar troon door de smidsgod staat gelijk aan doden: de zetel van onbeweeglijkheid is de zetel van de dood - in andere mythen zijn die tronen en de daarop vastgebondenen dan ook in de onderwereld gelokaliseerd[60]. Op haar beurt is de tronende Hera óók een Olympische variant van de aloude Grote Godin, de Moeder op Lemnos en op Samothrake, de Berggodin, omgeven door haar Daktylen, Kabiren en Korybanten[61]. Natuurlijk, Hephaistos maakt zijn moeder weer los en Hera komt, ander dan Klytaimnestra, weer tot leven, maar dat is een verschil tussen goden en mensen dat aan de parallel m.i. niets afdoet. Hierbij moeten wij het laten, want zekerheid is niet te vinden, en hoe precies die primitieve beelden van een smid of 'bergman', hij die met zijn metalen 'zuster' hun 'moeder' doodde, in een andere tijd tot een drama zijn vermenselijkt dat een plaats kreeg in de toch al met verraad en moord en kannibalisme versomberde geschiedenis van het Myceense koningshuis, zal niemand wel ooit achterhalen.

Terugkerend bij Herodotus' verhaal van Liches en de smidse in Tegea wil ik nog op één detail wijzen. Toen Liches de smid aan het werk zag 'verbaasde hij

zich' (ἐν θώματι ἦν-I 68,1). Waarom? Wat de smid deed met blaasbalgen en aambeeld was niets dat een Griek in de archaïsche tijd kon verbazen; vermeldingen van dit smidshandwerk vindt men al in de Homerische epen[62]. Ook een Spartaan die zelf geen handenarbeid verrichtte kan niet zo onkundig van de ijzersmederij geweest zijn, dat zijn verbazing bij het betreden van een smidse geloofwaardig is: per slot van rekening was Laconië zelf rijk aan ijzer, en de Perioiken die het vermoedelijk bewerkten, deden dat niet onder volslagen geheimhouding. 'Historisch' is Liches' verbazing dan ook een merkwaardige trek in het verhaal - maar 'mythisch' is zij volkomen terecht. De smid in de mythe is altijd een wezen dat de mensen versteld doet staan met zijn waarlijk θαυμάσια ἔργα, of het nu de Germaanse Wieland is, of Daidalos of Hephaistos, of, in een oudere voorstelling wellicht: Orestes. Misschien is Liches' verbazing daarom niet helemaal toevallig in het verhaal terecht gekomen, maar stamt zij uit die mythe-vóór-de-mythe waarvan zelfs Herodotus geen weet meer had.

Subfaculteit geschiedenis
Doelensteeg 16, Leiden

Noten

** Rede gehouden op de zomerconferentie van de vereniging van docenten Klassieke Talen in Leusden, 22 augustus 1986. In de tekst zijn enkele lichte wijzigingen aangebracht die de inhoud overigens niet aantasten. Het notenapparaat heb ik tot een minimum beperkt.

1. W. Burkert, 'Demaratos, Astrabakos und Herakles. Königsmythos und Politik zur Zeit der Perserkriege (Herodot 6, 67-69)' *M.H.* 22 (1965) 166-177.
2. J.E. Powell, *A Lexicon to Herodotus*, s.v. ἐπιτάρροθος ('helpmate'); J. Fontenrose, *The Delphic Oracle* (Berkeley ect. 1978) 123-4.
3. In de oudere literatuur worden de orakels over Tegea nog als autentiek opgevat, vgl. C. Callmer, *Studien zur Geschichte Arkadiens* (Lund 1943) 74; H.W. Parke & D.E.W. Wormell, *The Delphic Oracle* (Oxford 1956[2]) I, 94-5. Maar zie R. Crahay, *La littérature oraculaire chez Hérodote* (Parijs 1956) 154; Fontenrose, op. cit. 123, 298.
4. Crahay, 156; Fontenrose, 123.
5. Stesichoros fr. 216 Page; Pind. Pyth. I 32; Paus. II 16,5; III 19, 5 etc.
6. Paus. VII 1,8; vgl. D.M. Leahy, 'The Bones of Tisamenus', *Historia* 4 (1955) 26-38.
7. Het is, met of zonder Chiloon, het praktisch algemeen aanvaarde beeld; ik noem hier slechts e.g.: Callmer, op. cit. 75; L. Moretti, 'Sparta alla metà del VI. secolo. I. La guerra contro Tegea', *RFIC* 24 (1946)87-103, spec. 99-101; W.G. Forrest, *A History of Sparta 950-192 BC* (Londen 1968) 74-7; P. Cartledge, *Sparta and Lakonia. A regional history 1300-362 BC* (Londen 1979) 138-9.
8. P. Ducrey, *Le traitement des prisonniers de guerre dans la Grèce antique des origines à la conquête romaine*, Parijs 1968; idem, 'Aspects juridiques de la victoire et du traitement des vaincus', in: J.-P. Vernant (ed.), *Problèmes de la Guerre en Grèce ancienne* (Parijs-Den Haag 1968) 231-243.
9. R. Meiggs & D. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.* (Oxford 1969) nr. 15.
10. Plut. Mor. 303E-304C biedt een parallel: Megara stuurt een expeditie uit tegen Perinthos; men

neemt voetboeien (πέδαι) mee voor de verwachte gevangenen. Samos komt zijn kolonie echter te hulp en verslaat de aanvallers; 600 van hen worden in hun eigen ketenen naar Samos gebracht.

11. Hdt. IX 35,2; Paus. III 11,7; VIII 8,6; Isocr. VI 99; vgl. Callmer, 84-86.
12. Paus. VIII 48, 4-5; vgl. 47,2. Zie ook F. Graf, 'Women, War, and Warlike Divinities', *ZPE* 55(1984)245-254.
13. Algemeen: J.A.O. Larsen, 'The Constitution of the Peloponnesian League', *CPh* 28(1933)257-276; 29(1934)1-19; K. Wickert, *Der peloponnesische Bund von seiner Entstehung bis zum Ende des archidamischen Krieges*, diss. Erlangen 1961; G.E.M. de Ste. Croix, *The Origins of the Peloponnesian War* (Londen 1972) 101-124.
14. F. Gschnitzer, *Ein neuer spartanischer Staatsvertrag und die Verfassung des Peloponnesischen Bundes*, Meisenheim 1978. De Aitoloi Erxadieis zijn overigens onbekend, maar waarschijnlijk betreft het hier een kleine polis op de Peloponnesus die in later tijd tot het Perioikengebied gerekend werd (Gschnitzer, 22-26.
15. Callmer, 76.
16. Voor dit verdrag zie F. Jacoby, 'ΧΡΗΕΤΟΥΕ ΠΟΙΕΙΝ (Aristotle fr. 592 Rose)', *CQ* 38(1944)15-16.
17. Voor het volgende verwijs ik naar mijn dissertatie over de opkomst van de hoplietenphalanx in het archaïsche Griekenland (Leiden 1987).
18. Vgl. voor dit onderwerp ook A. Brelich, *Guerre, Agoni e Culti nella Grecia Arcaica*, Bonn 1961 (met wiens interpretatie vanuit initiatie-gevechten ik het overigens niet eens ben).
19. Men kan hier denken aan het optreden van Sparta tegen verschillende tyrannen, hoe problematisch de berichten hierover ook zijn. Een vermelding van een nederlaag van Sparta tegen Orchomenos (Theopompus FGrH 115F69) lijkt op een contaminatie van de geschiedenis met Tegea en een ons onbekende Spartaanse campagne te berusten; m.i. ten onrechte wordt Herodotus' 'Battle of the Fetters' met deze veldtocht geïdentificeerd en op het grondgebied van Orchomenos gelokaliseerd door D.M. Leahy, 'The Spartan Defeat at Orchomenus', *Phoenix* 12 (1985)141-165.
20. Voor ἀγών als metafoor voor oorlog, speciaal bij Hdt. vgl. I. Weiler, *Der Agon im Mythos. Zur Einstellung der Griechen zum Wettkampf* (Darmstadt 1974) 32-4. In laatste instantie hebben dergelijke gereguleerde gevechten m.i. ook een ethologische basis: het vaststellen van de rangorde binnen de groep - vgl. C. Ulf, 'Sport bei den Naturvölkern', 41, in: I. Weiler, *Der Sport bei den Völkern der alten Welt*, Darmstadt 1981. Voor een verbond van Staten dat welbewust de onderlinge oorlogen reguleert (niet afschaft!), vgl. de Amphiktyonen van Delphi-Aeschin. II, 15.
21. Bronnen en datering: L. Moretti, 'Sparta alla metà de VI secolo. II La guerra contro Argo per la Tireatide', *RFIC* 26 (1948) 204-213; Brelich, op. cit. 22-39.
22. Op allerleid legendarische elementen (b.v. het motief van de ene overlevende, vgl. Thermopylae) ga ik hier maar niet in; de slag als zodanig is ongetwijfeld historisch.
23. Vooral: Th. Kelly, 'The traditional enmity between Sparta and Argos. The birth and development of a myth', *Am. Hist. Rev.* 75 (1970) 971-1003, die terecht alle berichten over een permanente vijandschap tussen beide staten vóór 546 als onhistorisch weerlegt.
24. Voor de slag bij Sepeia zie I.H.M. Hendriks, *De interpolitieke en internationale betrekkingen van Argos in de vijfde eeuw v. Chr.*, diss Groningen 1982, 23-57.
25. Callmer, 76, meent: Karyai, Oion en Phylake.
26. πρεσβύτατοι niet 'oudsten' maar 'aanzienlijksten': B.A. van Groningen, ad.loc. (*Herodotus' Historiën met Inleiding en Commentaar*, Leiden 1959); bij een leeftijdsopbouw van 20 t/m 29 jaar moeten er van de 300 Hippeis inderdaad elk jaar zeker meer dan vijf 30-jarigen uittreden.
27. Natuurlijk heeft men wel geprobeerd voor het gebeente van 7 el een verklaring te zoeken; G. Huxley, 'Bones for Orestes', *GRBS* 20 (1979) 145-148, oppert de mogelijkheid dat het om een prehistorisch fossiel kan zijn gegaan; speciaal in het gebied van Megalopolis zijn de nodige beenderen uit het Pleistoceen aangetroffen; dit zou de theorie bevestigen (bij Forrest, op. cit. 74) volgens welke Orestes' overblijfselen niet in Tegea maar in Orestheion (of Oresthasion)

zouden zijn gevonden. Dit laatste is m.i. zeker niet juist, want in strijd met Hdt. en Paus.; of er überhaupt een gebeente waar dan ook gevonden is, is m.i. voor het Spartaanse verhaal evenmin van belang. Wel zijn 7 el en 7 voet natuurlijk typisch legendarische of 'heroïsche' afmetingen.

28. Althans: in de tijd van Hdt. accepteerden de Tegeaten ook het verhaal van de smid (en Paus. kent later de plaats van de smidse); wat zij daar in de zesde eeuw over gedacht hebben, weten wij natuurlijk niet, maar het opduiken van Orestes' gebeente in Sparta heeft ongetwijfeld sterk bijgedragen tot aanvaarding van het Spartaanse leiderschap.
29. Servius, ad Aen. II 116 en VII 188; Hygin. Fab. 261- zie F. Altheim, *Griechische Götter im Alten Rom* (Giessen 1930) 107, wiens speculaties over een vroege bekendheid van Orestes en Iphigeneia in Italië ik niet kan volgen; vgl. ook (kritisch t.a.v. Altheim) K. Gross, *Die Unterpfänder der römischen Herrschaft* (Berlijn 1935) 57-68.
30. Altheim, op. cit. 93-172 (passim).
31. G. Piccaluga. *Lykaon. Un tema mitico.* Rome 1968.
32. Daarbij hoeven wij niet noodzakelijkerwijs aan ons bericht bij Hdt. I 67-68 te denken, al is het niet onmogelijk dat dit verhaal in de zin van een relatie met de smidsgod (!) werd geïnterpreteerd.
33. Voor de samenhang met de naam Orestes is de wisseling τ/θ hier niet van belang; testimonia bij E. Meyer, RE XVIII,1 (1939) cols. 1014-1016 s.v. Forrest en Huxley (hierboven n. 27) zien hier de plaats waar het gebeente van Orestes gevonden zou zijn.
34. Bronnen (o.a. Paus VIII 3,1; Eurip. Orestes 1645) bij A. Lesky, *RE* XVIII,1 (1939) cols. 966-1010 s.v. Orestes, spec. 1008; M. Delcourt, *Oreste et Alcméon. Étude sur la projection du matricide en Grèce* (Parijs 1959) 93.
35. Lesky, 980; Delcourt, 27.
36. Een mooi voorbeeld is de Ierse steen Fál (= fallus) in Tara: middelpunt der aarde, altaar, aambeeld en koningstroon; vgl. J. Servier, 'Le jeu du forgeron ou l'ombre de la création du monde', *Eranos Jb* 51 (1982) 369-477, spec. 387-8.
37. Oudere lit. bij Lesky, 989; Frazer (in zijn commentaar bij Paus. VIII 34, 1-2) voert vele parallellen aan voor zelfverminking als zoenoffer: dit vooronderstelt echter het thema van schuld en reiniging; m.i. is de fallische betekenis hier ouder. (voor de symboliek van δάκτυλος in dit verband ook: M. Delcourt, *Héphaistos ou la légende du magicien* (Parijs 1957) 168).
38. B. Hemberg, 'Die idaiischen Daktylen', *Eranos* 50 (1952) 41-59.
39. Hemberg, 55-58.
40. Uitvoerig: Lesky, 967-970.
41. Delcourt, *Oreste et Alcméon*, 20.
42. ibid. 25; vgl. Lesky, 973. Uitvoerig over verschillende varianten: M.I. Davies, 'Thoughts on the Oresteia before Aischylos', *BCH* 93 (1969) 214-260.
43. Davies, 224-236 (een steatiete zegel, ca 700, en een terracotta pinax uit 1e kwart 7e eeuw, beide uit centraal Kreta).
44. Voor het problematische van het thema van de moedermoord, zie Delcourt, *Oreste et Alcméon*; ook haar psychologische Essai d'interprétation (74-91) biedt eigenlijk geen verklaring.
45. Algemeen: R.J. Forbes, *Bergbau, Steinbruchtätigkeit und Hüttenwesen* (Arch. Hom. II K), Göttingen 1967 (de verschillende stadia: p. 33); een analyse van de sociale status van de Afrikaanse smeden levert een typologie op die m.i. in grote trekken ook op het pre- en protohistorische Griekenland toepasbaar is: hun aanzien is dan het grootst in de hoger georganiseerde agrarische culturen waarin naast landbouw jacht en oorlog een grote rol spelen (de Myceense wereld), het minst in de pastorale gemeenschappen (vgl. het Griekenland van de Dark Age) - zie A. Margarido & F. Germain-Wasserman, 'Du mythe et de la pratique du forgeron en Afrique Noire', *Diogène* 78 (1972) 19-122.
46. Hierboven n. 45; voor de smeden in Pylos vgl. M. Lejeune, 'Les forgerons de Pylos', *Historia* 10 (1961) 409-434.
47. Hemberg, 45-47.
48. B. Hemberg, *Die Kabiren*,, Uppsala 1950 (passim; van de genoemde groepen hebben overigens

de Kabiren ook zoveel andere 'functies' dat men deze zeker niet tot smeden 'herleiden' kan, zie het overzicht pp 330-1); vgl. ook M. Eliade, *Forgerons et alchimistes* (Parijs 1956) 106-8. Voor de Germaanse smid ook (o.a.): H.R. Ellis Davidson, 'Weland the Smith', *Folklore* 69 (1958) 145-159. Voorts: G. Lüling, 'Archaische Metallgewinnung und die Idee der Wiedergeburt', *ZRGG* 37 (1985) 22-37.

49. A. Yoshida, 'Mythe d'Orion et de Cédalion', in: *Hommages à Marcel Renard* II (Brussel 1969) 828-844.
50. E. Bethe, *RE* V (1905) cols. 2309-2314 s.v. Elektra; vgl. 2309: 'die Strahlende', 'eine wohl vorgriechische Lichtgöttin'. Alle testimonia voor het volgende hieraan ontleend.
51. De bronnen noemen in totaal vijf dochters van Agamemnon; van hen spelen Iphigeneia en Elektra een zelfstandige rol in de sagen, de andere drie: Chrysothemis, Laodike en Iphianassa (vgl. Il. IX 145, 287) zijn niet veel meer dan gepersonifiëerde symbolen van het ideale koningschap - zo m.i. overtuigend W. Kullmann, 'Die Töchter Agamemnons in der Ilias', *Gymnasium* 72 (1965) 200-203.
52. Enkele voorbeelden: de Daktylen worden als groepen van broers en van zusters voorgesteld; de Telchinen hebben een zuster Halia; Hephaistos heeft een soort vrouwelijke robotten gemaakt om hem in de smidse te helpen (Il. XVIII 368 e.v.), terwijl zijn huwelijk met Aphroidite hoogst ongelukkig mag heten; Daedalus heeft een zuster Perdix, d.i. patrijs, op Kreta Aphrodite in vogelgestalte; in Athene zijn Hephaistos en Athena in wezen broer en zuster (Delcourt, *Héphaistos*, 194-7); de Germaanse Wieland wordt door een Walkure bijgestaan (ibid. 121), de Bijbelse Tubal-Kain heeft een zuster Naoma (die wel genoemd wordt maar verder geen rol speelt), de mythische oersmid van de Afrikaanse Dogon heeft een tweelingzuster (Servier, op. cit. 370, 373), enz.
53. Vooral: M. Eliade, *Forgerons et alchimistes*, 25, 33-56; Servier, 425-7.
54. Eliade, 60-67.
55. ibid. 32; 68-74.
56. P. Roussel, Κέλμις σιςήρῳ, *Revue de Philologie* 29 (1905) 293-295; anders Hemberg, *Eranos* 1950, 49; maar zie ook Eliade, 74 en 107.
57. (o.a.) Delcourt, *Héphaistos*, 172-181; vgl. ook Servier, 416-7.
58. Eliade, 110-1.
59. Delcourt, *Héphaistos*, passim; Servier, 373-5, 427.
60. Delcourt, *Héphaistos*, 56-7 (Thanatos door Sisyphos gebonden; ook Theseus en Peirithoös in de onderwereld gebonden op een zetel; vgl. Il. VIII 479-80: Iapetos en Kronos 'gezeten' in de uiterste Tartarus), 86, 108; *Oreste et Alcméon*, 60-1.
61. Delcourt, *Héphaistos*, 32-9, 106.
62. Forbes, op. cit. 14-17; vgl. ook de afbeeldingen (pp 15-6) van het smidsambacht op zesdeeeuwse vazen.